

ТЕРМІНОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ Ф.О. НІКІТИНОЇ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИКИ УНІВЕРСАЛІЙ

*Сизонов Дмитро Юрійович,
асп.*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються основні концепції щодо терміна як мовного феномена та лінгвістичної універсалії, аналізуються основні роботи Ф. Нікітіної про терміни, явища і процеси, що виникли у термінології. Зроблено акценти на ознаках, основних фонових та прагматичних характеристиках терміна як семіотичної одиниці, порушено проблему взаємодії термінів та загальнолітературної мови, зокрема функціонально-стилістичного розширення значення термінів як процесу детермінологізації.

Ключові слова: термін, термінологія, термінологічна концепція Ф. Нікітіної, мовна універсалія, детермінологізація, семіотична одиниця.

Кількість термінів у розвинених мовах багаторазово перевищує чисельність загальноновживаних слів [Д'яков 2000, 10]. Тому варто говорити про термін як лінгвістичний феномен, який в усіх сучасних мовах пов'язаний із науковим стилем і може виникати не тільки на основі так званих "своїх" слів, але і на основі слів, що потрапили з інших мов [Головин 1977, 92-95]. Це говорить про відкритість, "мовну контактність", "взаємозалежність" [Семчинський 1988, 282] різних національних мов, що і формує одну з головних особливостей терміна – інтернаціональність.

Як і всі інші мовні універсалії, що є найхарактернішою рисою більшості мов світу, терміни важко піддаються дефініціюванню. Спроби щодо визначення терміна робилися неодноразово, і, мабуть, відсутність спільності в розумінні цього поняття і є найбільш переконливим доказом його (поняття) принципової нечіткості. Хоча однією з основних характеристик терміна і є його "чіткість і точність" [Даниленко 1972, 8].

У лінгвістиці універсалій цей показник є чи не найсуттєвішим, адже основна ознака терміна в будь-якій мові – його однозначність та логічність. Ф. Нікітіна, яка є продовжувачем ідей Дж. Грінберга, Ч. Остуда, Д. Дженкінса [Грінберг 1970, 31-44], зауважує, що універсалії – це "не лише найзагальніші риси людської мови, а такі риси, що найяскравіше характеризують мову як знакову систему" [Нікітіна 1970, 3]. Як відомо, більшість дослідників указують на те, що термін – це мовний знак, одна з основних одиниць лінгвосеміотики, що "позначає спеціальне поняття у відповідній системі понять" [Табанакіна 1999, 14]. А знак – це так само універсалія, що не вирізняє одні мови від інших, а об'єднує їх.

У контексті мовних універсалій актуальним є розгляд окремих одиниць мови як системи. Тому ця проблема є дуже важливою у сучасній лінгвістиці й актуальною, адже охоплює поняття терміна як семіотичного феномена і, відповідно, мовної універсалії.

Мета статті – проаналізувати термінологічне вчення Ф. Нікітіної та інших дослідників щодо лінгвістичної універсальності даного поняття й виокремити специфічність і феноменальність терміна як мовного знака, а також розглянути процес його можливого переходу до загальнонародної мови.

Предметом дослідження є сутність і основні характеристики терміна як міжмовного феномена в контексті лінгвістики універсалій.

Об'єктом дослідження є термінологічна концепція Ф. Нікітіної, репрезентована у працях "Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології", "Аналогія і словотворчі моделі", "Влияние аналогии на словообразование", "Структурні та математичні методи вивчення мови" та ін. про термін, його ознаки й характеристики, фоніку та прагматику основних ознак.

Новаторським у роботі є дослідницький аспект, у якому вперше проаналізовані роботи Ф. Нікітіної з предмету феноменальності та універсальності терміна як особливого явища кожної мови. Як відомо, дослідниця розглядає дане поняття на рівні семантики та словотвору, акцентує увагу на нових явищах і процесах, що виникли в термінології, а також аналізує процес переходу цих явищ і процесів до загальнолітературної мови.

У контексті заявленої проблематики важливим є розуміння поняття терміна, яке є дискусійним у мовознавстві та неоднозначним у працях різних дослідників. Деякі з них вважають, що термін – це "іменник або іменникове словосполучення, що позначає професійне поняття й призначене для задоволення специфічних потреб спілкування у сфері певної професії (наукової, технічної, медичної, виробничої, управлінської тощо)" [Наконечна 1999, 110]. На нашу думку, погодитися з тезою, що термін може бути лише іменником, важко через те, що існують галузі знань, в термінології яких термінами можуть виступати й інші частини мови, наприклад прислівники (в музичній термінології), прикметники (в мистецькій термінології) та інші.

Окремі представники львівської термінологічної школи (Ф. Бацевич, Ю. Болюша та ін.) сформулювали визначення терміна як лексичної одиниці певної мови для спеціальних потреб, що позначає спільне (конкретне або абстрактне) поняття наукової теорії певної галузі знання або діяльності [Бацевич 1984, 110]. У цьому визначенні підкреслюється, що термін – це виключно лексика мови для спеціальних потреб, а отже закрита для представників інших соціальних груп, крім тих, які користуються цією термінологією.

Представники московської та київської термінологічних шкіл (Г. Солганик, В. Лейчик, А. Реформатський, Ф. Нікітіна та ін.) розглядають термін як семіотичне поняття. Так, відомий термінолог В. Лейчик говорить, що термін – це "мовний знак, який позначає спеціальне поняття у відповідній системі понять" [Лейчик 2006, 64]. Автор цього визначення, по-перше, вважає, що й будь-яка частина мови, й будь-який символ, цифра, літера можуть бути термінами, по-друге, вказує на суттєву ознаку терміна – системність, що відрізняє термін від нетерміна. Ми погоджуємося з цією точкою зору і вважаємо, що термін варто розглядати саме як невід'ємну частину семіотики, а отже універсальне поняття всіх розвинених літературних мов світу.

Ф. Нікітіна, яка розвиває ідею мови як системи і як універсалії людства, твердить, що термін є основною одиницею термінологічної системи й цим, власне, зумовлюється його структура, а також специфічність ознак, що відрізняє цю системну одиницю від інших [Нікітіна 1978, 3].

Серед основних ознак терміна дослідники виділяють системність, чіткість і логічність, моносемічність, емоційно-експресивну нейтральність, відсутність модальної та стилістичної функції, специфічність синонімії, антонімії та омонімії (у межах однієї терміносистеми) та інші. Б. Городецький (представник московської термінологічної школи) умовно поділяє ознаки терміна на фонові та прагматичні [Городецкий 1997, 12], перші з яких – основні, фундаментальні та унормовані, а другі – дають поштовх до подальшої десемантизації та лексико-семантичної деривації. Цікаво, що прагматичні майже завжди перебувають в діалектичному протиріччі з фоновими¹.

Прагматичність терміна залежить від змістового наповнення та практичної діяльності, в якій він (термін) використовується. Тому серед прагматичних ознак дослідник виділяє динамічність, експресивність та полісемічність. Ф. Нікітіна з цього приводу висловлюється: "Нові реалії, а в зв'язку з цим і нові слова як засіб їх номінації виникають миттєво, так само миттєво ці терміни поширюються й у маси, насамперед через ЗМІ: терміни перестають бути доступними лише певному колу фахівців – ними починають оперувати люди, далекі від даної спеціальності" [Нікітіна 1978, 5]. Ця доступність фахової термінології для широкого кола людей може призвести й призводить до того, що інколи стираються межі між терміном і нетерміном: слова, які входили колись до складу термінологічної лексики, стають надбанням загальнонародної мови (тобто детермінологізуються).

Ф. Нікітіна вважає, що поняттям детермінологізації слід оперувати обережно (звичайно, якщо розуміти його буквально – позбавлення слова рис терміна). Не завжди слово, яке вийшло за межі конкретного термінополя, вважається детермінологізованим. Так, скажімо, коли термін, залишаючись у складі певної термінології, стає зрозумілим для більшості носіїв мови, то це призводить до "певного роду полісемії: слово вживається і в термінології, і в загальнонаціональній мові, носії якої розуміють його взагалі, але не знають /і не повинні знати/ тих специфічних особливостей, що поєднують його з реалією" [Нікітіна 1978, 7]. Важливе уточнення дослідниці в тому, що універсалією можна вважати не тільки семантичне явище (термін, дефініцію), а й семантичні процеси (десемантизацію, детермінологізацію), якщо дотримуватись погляду на мову як на динамічну систему, не тільки з констатацією мовних фактів, а й з урахуванням прагматичних процесів.

З приводу динамічності Н. Непийвода, у свою чергу, твердить, що при детермінологізації слово проходить кілька етапів [Непийвода 1997, 88]. На першому (фундаментальному) етапі слово тільки частково втрачає свій термінологічний характер, виходячи за межі наукового контексту. Це пов'язано з частим уживанням терміна у ЗМІ. При цьому поняття, позначуване цим терміном, залишається тим самим, але порушується однозначна відповідність між власне терміном та його дефініцією.

¹ Деякі дослідники вважають, що термінологія має стояти осторонь стилістики, а термін має бути "чітким", "розумним" та "унормованим" (Л. Капанадзе, В. Табанакова). Термінологія у вторинній функції часто пов'язується з експресією, може виходити за межі так званої "унормованості" і навіть набувати широкого стилістичного потенціалу.

Наступний етап детермінологізації має на меті оформлення терміна як загально-вживаного слова літературної мови і його фіксацію у словниках у цій новій якості. Спеціальне, наукове значення терміна зводиться до мінімуму, за частотністю вживання на перший план виходить вторинна номінація.

І на третьому етапі вже детермінологізований термін набуває великого стилістичного потенціалу, а отже може використовуватися як основа подальшої семантичної деривації в мові. Лінгвісти універсалій останній етап вважають чи не найсуттєвішим, адже для слова відкривається широкий спектр "динамічних можливостей" [Шанский 1969, 163-164] на рівні семантики та словотвору (семантичні та дериваційні процеси).

Таким чином, представники лінгвістики універсалій (Дж. Грінберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкінс, Ф. Нікітіна та ін.) розглядають термін як семіотичну одиницю, знак, а отже, феноменальне та універсальне мовне явище. Термін не є ізольованою одиницею, а є частиною мови як повноцінної системи, а тому розглядати його варто у співмірності з іншими універсальними явищами та процесами. Термінологічна концепція Ф. Нікітіної в контексті лінгвістики універсалій залишається переконливою і водночас дискусійною, і, відповідно, актуальною у сучасному мовознавстві.

В статье рассматриваются основные концепции по поводу термина как языкового феномена и лингвистической универсалии, анализируются основные работы Ф. Никитиной о терминах, явлениях и процессах, которые возникли в терминологии. Поставлены акценты на особенностях, основных фоновых и прагматических характеристиках термина как единицы семиотики, затронуто проблему взаимодействия терминов и общелитературного языка, в частности функционально-стилистического расширения значения термина как процесса детерминализации.

Ключевые слова: термин, терминология, терминологическая концепция Ф. Никитиной, языковая универсалия, детерминализация, семиотическая единица.

This article discusses the basic concepts on terms as linguistic phenomena and linguistic universals, analysis F. Nikitina major work on time, phenomena and processes that emerged in the terminology. Focuses on signs, basic characteristics of background and pragmatic term as a semantic unit, violated a problem of interaction terms and literary languages, including functional and stylistic extension of the termes.

Key words: term, terminology, terminological concept F. Nikitina, language universals, determinologization, a unit of semiotics.

Література:

1. Бацевич Ф.С. Основные лексико-семантические процессы в сфере общественно-политической терминологии // Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков / Бацевич Ф.С., Галенко И.Г. – Л.: Вища школа, 1984. – С. 107-145.
2. Головин Б.Н. Введение в языковедение / Б.Н. Головин. – М.: Высшая школа, 1977. – 311 с. [с иллюстрациями].
3. Городецкий Б.Ю. Термин как семантический феномен // Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики / Б.Ю. Городецкий – М.: Лингвистика, 1977. – С. 12.
4. Гринберг Дж. Меморандум о языковых универсалиях // Новое в лингвистике / Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкинс Д. – Вып. 5. – 1970. – С. 31-44.
5. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1987. – С. 43.

6. Д'яков А.С. Основы терминотворения : Семант. та соціолінгвіст. аспекти / Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. – К.: Видавничий дім "Academia", 2004. – 220 с.
7. Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. – М.: "Русский язык", 2006. – 256 с.
8. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія / Г. Наконечна. – Л.: Кальварія, 1999. – 110 с.
9. Нікітіна Ф.О. Структурні та математичні методи вивчення мови / Ф.О. Нікітіна. – К.: Видавництво при Київському державному університеті, 1987. – 36 с.
10. Нікітіна Ф.О. Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології / Ф.О. Нікітіна. – К.: Видавництво при Київському державному університеті, 1978. – 32 с.
11. Никитина Ф.А. Влияние аналогии на словообразование / Ф.А. Никитина. – К.: Издательство при Киевском государственном университете, 1973. – 198 с.
12. Нікітіна Ф.О. Аналогія і словотворчі моделі / Ф.О. Нікітіна. – К.: Видавництво при Київському державному університеті, 1971. – 51 с.
13. Никитина Ф.А. Диахронические структурные изменения в лексике и словообразовании. – К.: Вища школа, 1974. – 72 с.
14. Непийвода Н.Ф. Мова української наукової технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): [Монографія] / Н.Ф. Непийвода – К.: ТОВ "МФА", 1997. – С. 88.
15. Семчинський С.В. Загальне мовознавство / С.В. Семчинський. – К.: Вища школа, 1988. – 328 с.
16. Табанакова В.Д. Идеографическое описание научной терминологии / В.Д. Табанакова. – Тюмень: Из-во Тюменского госуниверситета, 1999. – С. 14.
17. Шанский Н.М. Развитие словообразовательной системы русского языка // Мысли о современном русском языке / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1969. – 198 с.